

Замісна сім'я: від мотивації до успішного виховання дітей**Ярошенко Алла Анатоліївна¹**

Академія праці, соціальних відносин і туризму, Київ, Україна

E-mail: yaroshenko.aa@socosvita.kiev.uaORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0112-3112>

Сьогодні проблема захисту прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, набуває актуального звучання. Сім'я розглядається як провідний інститут соціалізації дитини, гарант її гармонійного розвитку і задоволення потреб, тому усиновлення, як традиційна сімейна форма постійного влаштування дітей, вважається пріоритетною на часі. Поступово серед фахівців відбувається усвідомлення необхідності переходу до «професіоналізації турботи» взагалі і батьківства зокрема, коли турбота розглядається як особливий вид діяльності, який передбачає володіння спеціальними навичками і вміннями. Ця діяльність може виходити за межі домашньої сфери і відбуватися за участю сім'ї, держави, ринку і громадських об'єднань. З огляду на це, розвиток сімейних форм влаштування потребує вироблення механізмів відбору і підготовки дорослих, які мають намір прийняти у родину дітей, які залишилися без батьківської опіки.

Мета статті полягає у висвітленні соціально-психологічних характеристик замісних батьків, які визначають успішність або неуспішність виконання ними виховних функцій. Представлено мотиваційні комплекси і цінності, які спонукають батьків до створення замісної сім'ї. Схарактеризовано моделі замісних сімей щодо успішності або неуспішності реалізації виховних функцій. Визначено критерії успішного батьківства за трьома рівнями: дитячо-батьківські стосунки, батьківські інтеракції, взаємозв'язок замісної сім'ї з суспільством. Розглянуто соціально-психологічні характеристики замісних батьків, які впливають на успішну адаптацію родини в умовах прийняття дитини в сім'ю. Обґрунтовано значення урахування додаткових чинників, які зумовлюють потенційну успішність замісної сім'ї. Наголошено, що дотепер не знайшли широкого висвітлення в науковій літературі такі гендерні аспекти замісного батьківства, як участь чоловіків у виконанні хатньої роботи і догляданні за дітьми, гендерна соціалізація дітей, самотні замісні батьки, випадки домашнього насильства у замісних сім'ях тощо.

Ключові слова: сімейні форми влаштування дітей; замісні сім'ї; діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування; мотивація до прийняття дитини у сім'ю; цінності замісних батьків.

Вступ. Сьогодні проблема захисту прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, набуває нового звучання. На початку 2019 р. в Україні перебували на обліку 70 491 таких дітей, серед них 22 126 дітей-сиріт та 48 365 дітей, позбавлених батьківського піклування (Міністерство соціальної політики України, 2019). З метою деінституалізації у нашій країні було впроваджено реформи (Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки, 2017), які сприятимуть розбудові системи забезпечення догляду й виховання дітей у сімейному або наближеному до сімейного середовищі замість застарілої системи інтернатних закладів.

Відповідно до українського законодавства сімейне виховання визначається пріоритетним на державному рівні (Сімейний кодекс України, 2002) та реалізується шляхом розбудови юридично закріплених форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ю: через усиновлення, опіку й піклування, прийомну сім'ю, патронатну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу (Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, 2005). Для загального позначення вищезначених сімейних форм влаштування дослідники використовують такі збірні визначення, як «замісні сім'ї» та «фостерні сім'ї» (від англ. *foster* – виховання, прийомний)².

¹ аспірантка з соціальної роботи Академії праці, соціальних відносин і туризму

² З точки зору низки експертів, усиновлення не може вважатися сімейною формою опіки, оскільки права й обов'язки усиновлювачів такі ж самі, як і у батьків (Київський міжнародний інститут соціології, 2007).

Сім'я розглядається як провідний інститут соціалізації дитини, гарант її гармонійного розвитку й задоволення потреб, тому усиновлення як традиційна сімейна форма постійного влаштування, вважається наразі пріоритетною. Однак фахівці усвідомлювати необхідність переходу до «професіоналізації турботи» взагалі і батьківства, зокрема. Отже, турбота розглядається як особливий вид діяльності, що передбачає володіння спеціальними навичками і вміннями та може виходити за межі домашньої сфери і здійснюватися за участю сім'ї, держави, ринку і громадських об'єднань (Чернова, Кулмала, 2018).

Вітчизняні дослідники (Г. М. Бевз, І. Д. Зверєва, Г. М. Лактіонова, І. В. Пеша, О. О. Романовська та ін.) всебічно вивчали проблему соціального сирітства, доводячи важливість розбудови системи сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; розглянули питання підготовки соціальних працівників і педагогів до соціального супроводу таких сімей; окреслили соціально-психологічні виміри прийомної сім'ї тощо. Було розроблено українську версію програми «ПРАЙД», яка стала першим адаптованим вітчизняним виданням американської програми з підготовки дорослих, які на короткий або тривалий час приймають у сім'ю дитину (Лактіонова, 2006). Проте такий аспект, як вплив мотивації – того, що спонукає батьків до створення замісної сім'ї, – та вплив їхніх особистих характеристик на успішність виконання ними батьківських функцій, на наш погляд, висвітлено у дослідженнях недостатньо.

Мета та завдання. Мета статті полягає у висвітленні соціально-психологічних характеристик замісних батьків, які визначають успішність/неуспішність виконання ними виховних функцій.

Відповідно до мети було окреслено такі завдання:

- здійснити аналіз мотиваційних комплексів і цінностей, які спонукають батьків до створення замісної сім'ї;
- схарактеризувати моделі замісних сімей щодо успішності або неуспішності реалізації виховних функцій;
- окреслити критерії та рівні успішного батьківства;
- розглянути соціально-психологічні характеристики замісних батьків, які впливають на успішну адаптацію родини в умовах прийняття дитини в сім'ю;
- виявити додаткові чинники, які зумовлюють потенційну успішність замісної сім'ї.

Матеріали та методи дослідження. Розвідка базується на аналізі відповідної наукової літератури, законодавчих актів, соціологічних і моніторингових досліджень; матеріалів цільових сайтів ResearchGate, Google Scholar, Academia.edu; результатів встановлюваного пошуку Google. Було використано результати консультативної роботи з батьками замісної форми опіки, яка проводилась авторкою протягом 2017-2019 рр. на базі Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Дослідження здійснене переважно на матеріалах праць авторів із країн пострадянського простору. Це зумовлено тим, що ці держави успадкували від Радянського Союзу систему інтернатних закладів опіки, які наразі перебувають у процесі деінституалізації й переходу до впровадження мережі сімейних форм влаштування. Історичні традиції, «що ґрунтуються на хибній парадигмі, запозиченій із радянської філософії» (Картер, 2005: 6), сприяли стійкості наявних упереджень і стереотипів щодо замісного батьківства. Адже державні інтернатні заклади розглядалися як кузні для виховання «нового громадянина», а механізми втручання у вразливі сім'ї відкидалися як непотрібні з ідеологічних міркувань. Властиві цим країнам спільні економічні проблеми, гендерно сліпа репродуктивна політика, підвищення рівня захворюваності на ВІЛ-інфекцію/СНІД (Ярошенко, 2018) тощо також позначилися на зростанні кількості дітей, які залишилися без батьків.

У дослідженні вжито збірні визначення «замісні батьки» та «замісні сім'ї», якщо йдеться про тимчасові форми сімейного влаштування, які передбачають часткове або повне державне фінансування послуг батьків, які займаються вихованням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме про опікунів і піклувальників, прийомну сім'ю, патронатну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу. Якщо наведені емпіричні дані стосувалися певного типу форми сімейного влаштування, то її назва була вказана, як у першоджерелі.

Результати дослідження. Факти повернення дітей на виховання в інтернатні заклади після перебування у замісній сім'ї засвідчують наявність чинників, які негативно впливають на адаптацію сім'ї до життя в нових умовах. Виявлення таких чинників ще до прийняття дитини – на етапі відбору та підготовки замісної сім'ї – слугує заходом, який здатний захистити дитину від ретравматизації, а батьків – від розчарувань і руйнівного впливу невдалого досвіду замісного батьківства на систему міжособистісних сімейних стосунків. До того ж у фаховій спільноті панує переконання, що дотримання саме принципу «сталості території» («збереження території») є надзвичайно важливим, адже втрата

зв'язків зі звичним середовищем, яким із часом для дитини стає замісна сім'я*, має такий самий руйнівний вплив на її розвиток, як і перебування в інституційній установі або в неналежних умовах (Поспелова, Дмитрієва, Головніова, 2010).

Наявність мотивації взяти дитину в сім'ю є наріжним каменем подальшого успішного функціонування замісної родини. Вплив засобів масової інформації є одним із вагомих чинників, який стає поштовхом до фантазування майбутніх замісних батьків у цьому напрямку. З боку фахівців звучать критичні зауваги щодо внеску мас-медіа у створення ідеалізованого або навіть спотвореного уявлення про повсякденне життя сімей, які взяли на виховання дітей, що залишилися з різних причин без біологічних батьків. Замісні батьки часто зображаються героями, які виконують важливу місію, а історії усиновлення подаються під заголовками на кшталт «усиновлення – як казка», «усиновлення – це любов назавжди» (Міністерство соціальної політики України: офіційний веб-портал, 2018). Розкриття цієї теми через приклади відомих і успішних людей приводить до того, що замісне батьківство стає елементом престижу і проявом модної благодійності (Безрукова, Самойлова, 2019).

Рішення взяти дитину в сім'ю належить до категорії інтимних (Алдашева, Іноземцева, 2014), проте замісні батьки, чия мотивація була сформована під впливом соціальної реклами (як-от «прийомна дитина може стати рідною») і живиться нею, становлять групу, яка стикається з найбільшими труднощами під час проходження навчання для замісних батьків. Їм властиві жорсткі ригідні настанови, неготовність прийняти специфічні риси особистості дитини, сформовані під впливом перебування в інтернатному закладі, і визнати той факт, що її розвиток іде своїм особливим шляхом. Такі батьки намагаються відповідати очікуванням соціуму й оцінюють інформацію під час навчання крізь призму жертвовності свого вчинку (Алдашева, Іноземцева, 2014).

Від самого початку спільного життя з дитиною замісні батьки стикаються з тим, що їхні нереалістичні сподівання й низький рівень батьківської компетентності стають на заваді розкриттю їхнього потенціалу як суб'єктів батьківства. Як запевняє А. А. Алдашева, процес адаптації у дітей минає легше, ніж у дорослих – останні потерпають найбільше (Алдашева, 2019). На її думку, це пов'язано з тим, що саме дорослі є відповідальними за вибудовування сімейної системи з прийомними дітьми. І що ясніше батьки бачать перспективу, тобто образ сім'ї, якої вони прагнуть, то легшим буде перебіг адаптації.

Для типологізації моделей замісних сімей дослідники використовують дихотомічний розподіл батьків на успішних та неуспішних. Проте, на наш погляд, треба говорити про континуум, який вміщує різноманітні моделі, що можуть змінюватися протягом життєвого циклу сім'ї. Згідно з О. М. Безруковою і В. О. Самойловою, замісне батьківство можна оцінити як успішне, якщо мають місце: визнання соціумом об'єктивних досягнень дітей як результату їхньої соціалізації та сімейного виховання; позитивне психологічне самопочуття батьків і дітей; збереження і зміцнення відносин між батьками, об'єднаними спільними цінностями, уявленнями і практиками турботи про дітей (Безрукова, Самойлова, 2017).

Отже, успішне замісне батьківство має вияви на трьох рівнях функціонування сім'ї:

1) *дитячо-батьківські стосунки* (виникнення і зміцнення прихильності; взаємна задоволеність відносинами між батьками й дітьми та між кривними й прийомними дітьми; ідентифікація дитини вз сім'єю та сімейним прізвищем; бажання залишатися в прийомній сім'ї; адаптація дитини до школи і досягнення в навчанні й спорті; прояв творчих здібностей у дитини і поліпшення стану її здоров'я);

2) *батьківські інтеракції* (конструктивна мотивація прийомного батьківства; впевненість у правильності ухваленого рішення; задоволеність подружніми стосунками; почуття єдиної родини; спільні цінності й практики сімейного виховання);

3) *взаємозв'язок замісної сім'ї із суспільством* (адаптація сім'ї в близькому оточенні й позитивні відносини з людьми довкола та фахівцями, які підтримують сім'ю на різних етапах функціонування; відчуття підтримки з боку соціуму і своєї причетності до виконання важливого суспільного завдання) (Безрукова, Самойлова, 2017).

Аналіз наукової літератури (Бакаєва, Мартинова, 2017; Бевз, 2010; Безрукова, Самойлова, 2019; Маланіна, 2015; Маркіна, 2009; Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2009; Швецова, 2013) й результати консультативної роботи з батьками замісної форми опіки, яка проводилась авторкою протягом 2017-2019 рр. на базі Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, дали змогу виокремити такі мотиваційні комплекси щодо ухвалення рішення стати

* Наприклад, за даними Республіканського банку даних про усиновлення (удочеріння) дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, Республіки Білорусь, дитина, що залишилася без піклування батьків, до виповнення повноліття змінює місце перебування (проживання) у середньому 4-6 разів (Поспелова, Дмитрієва, Головніова, 2010).

замісними батьками: гармонійний, альтруїстичний, релігійний, нормативний, прагматичний, егоцентричний (див. табл. 1).

Таблиця 1

Мотиваційні комплекси щодо ухвалення рішення статі замісними батьками

№	Мотиваційний комплекс	Мотиви
1	Гармонійний	Реалізація себе у ролі батьків Самоактуалізація
2	Альтруїстичний	Громадянський і моральний обов'язок Бажання допомогти дитині Зусилля, спрямовані на залишення дитини у сім'ї (у разі оформлення опіки або піклування родичами) Любов та співчуття по відношенню до дітей Спонтанне рішення у відповідь на соціальну рекламу
3	Релігійний	Слідування релігійним настановам («за велінням Бога») Жертовність заради спасіння дитини
4	Нормативний	Поступки тиску традиційних соціальних норм, за якими сім'я або жінка без дитини – «неповноцінні» (уникання стигми бездітності) Продовження роду, сімейних традицій
5	Прагматичний	Розширення матеріального й соціального капіталу власної сім'ї Потреба в допомозі дітей у веденні домашнього господарства Прагнення зробити дитину спадкоємцем/-ницею
6.	Егоцентричний	Неспроможність мати власних дітей Бажання мати дитину певної статі Пізній репродуктивний вік Прагнення спокутати провину, пов'язану з абортами Почуття самотності та потреба у близьких емоційних стосунках Намагання вирішити екзистенційні проблеми (знайти у дитині сенс життя) Бажання загоїти власний травматичний дитячий досвід за допомогою забезпечення благополучного дитинства дитині Очікування подяки від дитини Забезпечення підтримки в старості («щоб було кому подати склянку води») Заповнення місця померлої дитини або дорослих кривних дітей, які покинули домівку («синдром спорожнілого гнізда») Компенсація труднощів порозуміння в подружній діаді Прагнення у такий спосіб впливати, виправдати очікування або щось довести іншому члену сім'ї (нуклеарної або розширеної) Стремління знайти у такий спосіб друга/подружку або брата/сестричку кривній дитині Прагнення відчувати захоплення з боку оточуючих Зміцнення або збереження шлюбу Бажання ще раз пережити радість батьківства Набуття нової мети для розвитку й самореалізації Намагання «продовжити молодість» Прагнення «переписати» власний батьківський сценарій неуспішної взаємодії з кривними дітьми Бажання передати знання і досвід, незатребувані кривними дітьми Розв'язання іншої особистої проблеми (неусвідомлені або свідомо приховані мотиви)

Джерело: Укладено авторкою.

Порядок розміщення мотиваційних комплексів у таблиці підпорядкований руху від соціальних мотивів із позитивною спрямованістю до особистих мотивів, які можуть негативно позначитися на адаптації сім'ї після влаштування дитини.

Поділяємо думку М. М. Швецової, яка дотримується полімотиваційного підходу, що передбачає визнання наявності сукупності мотивів із домінуванням одного з них як провідного у замісних батьків. *Гармонійний* мотиваційний комплекс, на її думку, характеризується узгодженням різних мотивів із позиції свідомого ухвалення рішення про влаштування дитини в сім'ю, що відповідає реальним можливостям, бажанням й індивідуальним якостям замісних батьків (Швецова, 2013).

Щодо того, які в кандидатів у замісні батьки критерії пошуку за ознаками статі та кількості дітей, яких беруть у родину, то дослідження О. М. Бакаєвої і Л. М. Мартинової засвідчило, що перевага віддається дівчаткам, бо вони, на думку респондентів, слухняніші за хлопчиків і допомагають по господарству. Більшість опитаних кандидатів готові опікуватися дітьми у кількості від двох до п'яти, аргументуючи це тим, що збільшення числа дітей у сім'ї накладає на них більшу відповідальність і не найкращим чином впливає на якість стосунків із дітьми (Бакаєва, Мартинова, 2017).

Дослідження О. Г. Япарової, присвячене вивченню ціннісних орієнтацій прийомних батьків, які офіційно відмовилися від дітей або протягом трьох років перебування дитини в сім'ї не досягли з нею порозуміння, показало, що занепокоєння таких батьків здебільшого пов'язане із щоденними турботами, життям сім'ї в цілому, а також невиконанням дітьми встановлених вимог і порушенням ними правил, що тягло за собою покарання (Япарова, 2009). Більшість батьків назвали значущим прагнення побутового благополуччя, що сусідувало з наміром змінити світ і ностальгією за власними дитячими мріями, проте бажання допомагати дітям у відповідях не було чітко артикульоване. Їхня увага була зосереджена, з одного боку, на контролі за «правильною», відповідно до їх розуміння, поведінкою дітей, а з іншого боку – на власних роздумах і переживаннях.

У дослідженні С. В. Маркової і О. О. Подольської порушено питання впливу ціннісних орієнтацій прийомних батьків на процес адаптації дітей-сиріт у замісній родині (Маркова, Подольська, 2016). Так, було з'ясовано, що конструктивність мотивації батьків до прийняття й виховання дитини в сім'ї визначається їхніми ціннісними орієнтаціями, що в подальшому визначає успішність/неуспішність процесу адаптації. У структурі цінностей так званих успішних прийомних батьків присутні такі якості, як вірність принципам та ідеалам, відповідальність, активна життєва позиція, особистий розвиток. Конструктивну мотивацію прийомних батьків, наведену в дослідженні, умовно можна поділити на три групи: 1) *створення сім'ї* (потреба реалізувати себе в ролі батьків, мати велику й дружну сім'ю, досягти гармонії в родині); 2) *допомога дитині* (бажання піклуватися про дитину й підготувати її до дорослого життя; розвинути індивідуальність дитини та зробити її щасливою, не порівнювати з іншими дітьми та не сприймати з огляду на її минуле); 3) *компенсація наслідків власної дитячої психотравми* (намагання прийомних батьків компенсувати власний невдалий дитячий досвід, забезпечивши благополучне дитинство дитині-сироті).

Серед ціннісних орієнтацій так званих неуспішних прийомних батьків превалювали зосередженість на власному добробуті та намагання справити добре враження на оточуючих. Створюючи замісну сім'ю, неуспішні батьки сподівалися отримати матеріальні вигоди; ними керували бажання зберегти шлюб і страх самотності. Прийомні діти у таких сім'ях були переважно засобом вирішення особистих проблем. У деяких випадках замісне батьківство було спробою у такий спосіб подолати помилки виховання кривих дітей або помістити прийомну на місце загиблої рідної дитини (Маркова, Подольська, 2016).

Окрему групу становлять родини, які взяли на виховання дітей із інвалідністю або хронічними хворобами. Перше українське національне опитування сімей усиновителів, проведене у 2006-2007 рр. (Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2009), встановило, що більшість батьків уважали інформацію про стан здоров'я дитини до моменту усиновлення важливою, проте дані щодо її фізичного здоров'я отримати їм було легше, ніж щодо можливої наявності психічних розладів. Було з'ясовано, що тільки кожна дев'ята родина всиновила дитину з одним або кількома хронічними захворюваннями, проте пізніше частка дітей, які мають хронічні хвороби, зросла вдвічі. Означена ситуація може бути пояснена тим, що більшість батьків не проводили додаткового медичного обстеження дітей, унаслідок чого стикнулися з діагнозами вже після їхнього влаштування у сім'ю, хоча до цього могли бути психологічно не підготовленими.

Вагомими перешкодами влаштуванню дітей із інвалідністю або хронічними хворобами у замісні сім'ї є недостатня поінформованість та стигматизація таких родин. Наприклад, результати опитування, проведеного у 2011-2012 рр. з метою визначення мотивів, які спонукали замісних батьків взяти на виховання ВІЛ-позитивну дитину (Всеукраїнська мережа ЛЖВ, 2011; 2012), показали, що приблизно половина респондентів із ВІЛ-негативним статусом свідомо шукала дитину з таким захворюванням, причому більшість із них не інформували родичів та друзів про ВІЛ-позитивний статус дитини, побоюючись проявів дискримінації по відношенню до неї. Що стосується батьків, які ухвалили рішення про всиновлення ВІЛ-позитивної дитини вже на стадії підбору дитини, то вирішальну роль зіграли контакт із дитиною в інтернатному закладі; знайомство з інформаційними матеріалами й навчання щодо влаштування ВІЛ-позитивних дітей у сімейні форми виховання; консультації фахівців; родинні з дитиною зв'язки; досвід родичів чи друзів, які вже взяли на виховання ВІЛ-позитивну дитину.

Дослідження особливостей психосоціальної адаптації біологічних дітей у сім'ях, у які взяли на виховання дитину з інвалідністю, здійснене О. В. Декіною, К. С. Шалагіною, С. О. Залигаєвою, Г. О. Самсоною, доводить необхідність надання психологічної підтримки не тільки дитині та прийомним батькам, але й іншим членам родини (Декіна, Шалагінова, Залигаєва, Самсонова, 2019). Більшість опитаних батьків зазначили, що багато психологічних проблем припали на період два-три роки після появи дитини в сім'ї. Батьки зауважували наявність проблем у стосунках між біологічними та прийомними дітьми. Було виявлено, що діти можуть відчувати байдужість одне до одного, демонструвати приховану агресію або пасивний протест. Емоційний статус біологічних дітей і батьків у досліджених родин майже у третині випадків характеризувався наявністю вираженої емоційної напруги або дискомфорту. Найбільш високий рівень тривожності констатовано у прийомних матерів, тоді як зниження функціональних резервів організму спостерігалось у біологічних синів. Утім, опитані фахівці зауважили, що навіть якщо наявне суперництво й неприйняття одне одного у стосунках між рідною і прийомною дитиною, все ж багато в чому залежить від конкретної сім'ї та соціального супроводу.

Психологічні детермінанти успішного прийомного батьківства було розглянуто в роботах М. М. Швецової. Дослідниця дійшла висновку, що серед чинників, що зумовлюють успішність сімейного влаштування дитини, найпершим є сприйняття батьківства як чинника самореалізації й саморозвитку, що допомагає прийомним батькам долати асоційовані з поведінкою дітей проблеми (Швецова, 2013; 2015). Успішних прийомних батьків описано як людей віком 40-50 років, які високо ставлять свою сім'ю, виявляючи при цьому високий рівень внутрішньогрупової солідарності. Формуванню ефективних взаємозв'язків і відносин у прийомній сім'ї як малій групі сприяють такі особистісні характеристики прийомних батьків: відкритість, когнітивна гнучкість, терпимість, відвертість, потреба в належності до групи, самоконтроль, спокійне ставлення до невдач, досвід успішного виховання рідних дітей, уважне ставлення до здоров'я близьких, лідерські якості. До категорії так званих неуспішних батьків віднесено тих, хто висловлював песимізм щодо подальшого перебування дитини в сім'ї, вважав виниклі проблеми, що виникли, нездоланими в межах сім'ї. Такі прийомні батьки обмірковували можливість повернення дитини, убачаючи в цьому спосіб розв'язання проблем. Невиконання вимог і порушення дітьми правил поведінки були головними причинами їхніх переживань. Неуспішні батьки були переконані, що заохочення є менш ефективним у вихованні, ніж покарання, тому що, на їхній погляд, для того щоб відбулися позитивні зміни у поведінці дитини, вона повинна відчувати провину. Неуспішні батьки виявляли більш високий рівень агресії й тривожності порівняно з успішними. Вони звертали менше уваги на здоров'я дитини. Самореалізація таких батьків не була пов'язана із вихованням дітей – вони її вбачали в інших сферах життя (Швецова, 2013; 2015).

Аналіз інтерв'ю прийомних матерів дав змогу С. М. Щербіні виокремити особисті якості матерів, що впливають на ефективність реалізації ними виховних функцій у замісних сім'ях (Щербіна, 2016). Було встановлено, що стиль поведінки так званих успішних матерів був наближений до педагогічної моделі: у структурі їхньої мотивації були присутні зацікавленість в оплаті праці, орієнтація на досягнення результату виховання, підтримку активності й самостійності дітей. Так звані неуспішні матері пояснювали своє рішення стати прийомними альтруїстичними мотивами, заперечуючи матеріальну вигоду. Вони намагалися поводитися так, начебто були біологічними матерями прийомним дітям, демонстрували жертвовність і гіпервідповідальність, контроль за процесом виховання. Неуспішні матері приділяли більше уваги задоволенню біологічних потреб дітей, водночас придушуючи прояви їхньої волі та сексуальності. Чоловіки в таких сім'ях трималися відсторонено. Хоча жінки й займали домінуючу позицію господині дому, водночас виявляли залежність і незадоволеність таким станом

речей. На наш погляд, у цьому випадку йдеться не про реальну здатність жінок впливати на ухвалення важливих рішень у родині, а скоріше про гендерну сегрегацію і нерівномірний розподіл обов'язків між чоловіком і дружиною, за якого жінка має більший вплив у тих сферах, де в неї більше обов'язків, зокрема у вихованні дітей і домашньому господарюванні.

Обговорення результатів. Аналізуючи дослідження, присвячені соціально-психологічним характеристикам замісних батьків, можна вказати на недостатню розробленість питання їхньої гендерної компетентності як одного із складників педагогічної компетентності (Шевченко, 2018). В замісних сім'ях нерідко існує рольовий розподіл, коли чоловіки відповідають за фінансове забезпечення родини, а вихованням дітей займаються переважно дружини, які є домогосподарками або працюють за гнучким робочим графіком (Безрукова, Самойлова, 2017; Маркіна, 2009). Такі гендерні аспекти сімейних форм влаштування дітей, як участь чоловіків у виконанні хатньої роботи й догляді за дітьми, гендерна соціалізація дітей, самотні замісні батьки, домашнє насильство у замісних сім'ях тощо, дотепер не достатньо висвітлені в науковій літературі.

Висновки. Останнім часом низка пострадянських держав, зокрема Україна, впроваджують політику деінституалізації піклування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що здебільшого пов'язано із відмовою від застарілих уявлень про оптимальність виховання таких дітей у закладах інтернатного типу й розвитком ринкової економіки в цих країнах. Наразі триває активна розбудова мережі тимчасових форм сімейного влаштування, що засвідчує перехід до усвідомлення потреби професіоналізації батьківства, коли дітьми опікуються замісні батьки, які володіють спеціальними навичками й уміннями. Важливим чинником позитивної динаміки сімейного влаштування дітей є повне або часткове державне фінансування роботи замісних батьків і підтримка на міжсекторальному рівні. Дослідники, які вивчають проблемні зони й ресурси замісної сім'ї, висувують різні концепції успішного та неуспішного замісного батьківства. На їхню думку, успішність функціонування родини багато в чому залежить від мотиваційних комплексів і цінностей, які спонукають батьків до створення замісної сім'ї. Успішне батьківство розглядається на трьох рівнях функціонування родини: дитячо-батьківські стосунки, батьківські інтеракції, взаємозв'язок замісної сім'ї із суспільством.

На перебіг адаптації сім'ї після прийняття дитини впливають і соціально-психологічні характеристики замісних батьків, як-от: ставлення до покарання, наявність досвіду виховання дітей, емоційна стійкість, досвід переживання власних дитячих психотравм, розподіл домашніх обов'язків, залучення чоловіка до виконання хатньої роботи і догляду за дітьми тощо. Висвітлення потребують також питання професійного супроводу замісної сім'ї, який здатен посилити батьківський потенціал, запобігти випадкам повернення дітей в інтернатні заклади й гармонізувати міжособистісні відносини у сім'ї.

Література

Алдашева А. А., Иноземцева В. Е. Опыт психологической подготовки к деятельности замещающих родителей. *Методы психологического обеспечения профессиональной деятельности и технологии развития ментальных ресурсов человека* / отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев, М. А. Холодная. Москва: Издательство психологии РАН, 2014. С. 194-212.

Аналіз сильних і слабких сторін, сприятливих можливостей і небезпек, які виникають у процесі реформування системи державної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування / Київський міжнародний інститут соціології. Київ, 2007. 152 с.

Бакаева О. Н., Мартынова Л. Н. Психолого-педагогическая готовность принимающих родителей к появлению нового члена в приемных семьях (на примере Липецкой области). *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2017. № 8(185). С. 145-149.

Бевз Г. М. Приемная семья: социально-психологические измерения: монография. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. 352 с.

Безрукова О. Н., Самойлова В. А. Потенциал успешного родительства в приемных семьях. *Социологические исследования*. 2017. № 11. С. 111-121.

Безрукова О. Н., Самойлова В. А. Сопровождение замещающей семьи или как снизить риск вторичных отказов. *Социологические исследования*. 2019. № 1. С. 85-95.

Картер Р. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт). Київ: Логос, 2005. 88 с.

Маланина Ю. Н. Социокультурные особенности приемной семьи. *Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык*. 2015. № 1(3). С. 166-172.

Маркина И. В. Практика фостерного воспитания детей, оставшихся без попечения родителей, в системе профилактики социального сиротства. *Вестник Поволжской академии государственной службы*. 2009. № 2(19). С. 131-136.

Маркова С. В., Подольская О. А. Развитие ценностных ориентаций у родителей как условие адаптации детей-сирот к приемной семье. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2016. № 12(177). С. 52-55.

Міністерство соціальної політики України. Відповідь на інформаційний запит. 2019. 06 травня. № 42/0/143-19/371.

Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки. 2017. 9 серпня. № 526-р. URL: <http://bit.ly/2qYbKkC> (дата звернення: 15.04.2020).

Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі: Посібник тренера. Загальний огляд / за заг. ред. Г.М. Лактіонової. Київ: Видавництво «Науковий світ», 2006. 72 с.

Порядок отбора кандидатов в приемные родители, родители-воспитатели и сопровождения приемных семей и детских домов семейного типа / сост. Н. С. Поспелова, О. А. Дмитриева, О. С. Головнева. Минск: Национальный центр усыновления МО РБ, 2010. 114 с.

Проблемы психологической адаптации здоровых детей в замещающих семьях, принявших на воспитание ребенка с ограниченными возможностями здоровья / Декина Е. В., Шалагинова К. С., Залыгаева С. А., Самсонова Г. О. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки*. 2019. № 2. С. 74-87.

Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України. 2005. 13 січня. № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 6. Ст. 147.

Психолог Айгуль Алдашева о приемном родителстве: «Семейная травма поколений – это не приговор». *Департамент труда и социальной защиты города Москвы*. 2019. 1 серпня. URL: <http://dszn.ru/press-center/news/2102> (дата звернення: 15.04.2020).

Результати другого пілотного дослідження «Визначення мотивів, які спонукали усиновителів/приймачів батьків/опікунів взяти на виховання ВІЛ-позитивну дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування / ВБО «Всеукраїнська мережа ЛЖВ». Київ, 2011. 19 с.

Результати пілотного дослідження «Визначення мотивів, які спонукали усиновителів/приймачів батьків брати на виховання ВІЛ-позитивну дитину-сироту» / ВБО «Всеукраїнська мережа ЛЖВ». Київ, 2012. 17 с.

Сімейний кодекс України: Закон України. 2002. 10 січня. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 21-22. Ст. 135.

Усиновлення: реалії та тенденції. Результати соціологічних досліджень / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. Київ: Фенікс, 2009. 160 с.

Усиновлення – це любов назавжди: право на щастя. *Міністерство соціальної політики України: офіційний веб-портал*. 2018. 27 вересня. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/15970.html> (дата звернення: 15.04.2020).

Чернова Ж. В., Кулмала М. «По сложности – это работа, по состоянию души – семья»: профессионализация приемного родительства в современной России. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2018. Т. 21. № 3. С. 46-70.

Швецова М. Н. Психологические детерминанты успешного приемного родительства. *Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2015. № 3(35).

Швецова М. Н. Социально-психологическое сопровождение замещающей семьи: монография. Москва: МПГУ, 2013. 188 с.

Шевченко Т. Формування гендерної компетентності батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Т. 2. № 22. С. 148-153.

Щербина С. М. Особенности отношения приемной матери к ребенку, определяющие успешность его воспитания в замещающей семье. *Человек. Сообщество. Управление*. 2016. Т. 17. № 2. С. 41-54.

Япарова О. Г. Ценностные ориентации приемных родителей. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2009. № 98. С. 325-328.

Ярошенко А. А. Жінки та ВІЛ: гендерні лінзи здоров'я. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2018. № 2. С. 39-54.

Foster family: from motivation to successful parenting

Yaroshenko Alla³

³ Ph. D. in Social Work candidate at the Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Nowadays, the problem of protecting the rights and interests of orphaned children and children deprived of parental care is gaining relevance. The family is viewed as a leading institution for child socialization, a guarantor of his/her harmonious development and satisfaction of his/her needs; therefore, foster families as a modern form of temporary family placement for children is currently deemed to be preferential. Experts gradually start to realize the necessity of transition to the “professionalization of care” in general and parenthood in particular, when care is considered as a special type of activity that implies possession of specific skills and abilities. Such activity may go beyond the domestic sphere and take place with the involvement of the family, state, market and non-governmental associations. In view of this, the development of family forms of placement requires creation of mechanisms for the selection and training of adults who intend to take children deprived of parental care into their family. The article presents motivational complexes and values encouraging parents to start a foster family. Replacement family models have been characterized in terms of the educational function implementation being successful or unsuccessful. Successful parenthood criteria have been defined at three levels: child-parent relationships, parents' interactions, interrelation between the family and society. Social and psychological features of foster parents have been analyzed, which features have an impact on successful adaptation of the family in the situation where a child is being taken into the family. The importance of taking account of additional factors that underlie potential success of a foster family has been substantiated. It is emphasized that such gender-related aspects of foster parenthood as the husbands' involvement in doing housework and looking after children, children's gender socialization, single foster parents, instances of domestic violence in foster families, etc. still have not been extensively covered in scientific literature.

Keywords: family-based arrangement form; foster families; orphans and children deprived of parental care; motivation to adopt a child into the family; values of foster parents.

References

- Aldasheva, A. (2019). Psikholog Aygul Aldasheva o priyemnom roditelstve: «Semeynaya trauma pokoleniy – eto ne prigovor». *Departament truda i sotsialnoy zashchity goroda Moskvy*. Retrieved from: <http://dszn.ru/press-center/news/2102> [in Russian].
- Aldasheva, A.A., Inozemtseva, V.E. (2014). Opyt psikhologicheskoy podgotovki k deyatelnosti zameshchayushchikh roditeley. In L.G. Dikaya, A.L. Zhuravlev, M.A. Kholodnaya (Eds.), *Metody psikhologicheskogo obespecheniya professionalnoy deyatelnosti i tekhnologii razvitiya mentalnykh resursov cheloveka*. Moskva: Izdatelstvo psikhologii RAN, 194-212 [in Russian].
- Bakayeva, O.N., Martynova, L.N. (2017). Psikhologo-pedagogicheskaya gotovnost primayushchikh roditeley k poyavleniyu novogo chlena v priyemnykh semiakh (na primere Lipetskoj oblasti). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 8(185), 145-149 [in Russian].
- Bezv, H.M. (2010). Pryiomna simia: sotsialno-psykholohichni vymiry: monohrafiia. Kyiv: Vydavnychiy Dim «Slovo» [in Ukrainian].
- Bezrukova, O.N., Samoylova, V.A. (2017). Potentsial uspehnogo roditelstva v priyemnykh semiakh. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 11, 111-121 [in Russian].
- Bezrukova, O.N., Samoylova, V.A. (2019). Soprovozhdeniye zameshchayushchey semi ili kak snizit risk vtorichnykh otkazov. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 1, 85-95 [in Russian].
- Chernova, Z.V., Kulmala, M. (2018). «Po slozhnosti – eto rabota, po sostoyaniyu dushi – semia»: professionalizatsiya priyemnogo roditelstva v sovremennoy Rossii. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii*, 21(3), 46-70 [in Russian].
- Dekina, E.V., Shalaginova, K.S., Zalygayeva, S.A., Samsonova, G.O. (2019). Problemy psikhologicheskoy adaptatsii zdorovykh detey v zameshchayushchikh semiakh, prinyavshikh na vospitaniye rebenka s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorovia. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Psikhologicheskiye nauki*, 2, 74-87 [in Russian].
- Karter, R. (2005). Opika nad ditmy: simia i derzhava. Vplyv instytutsiinoi formy vykhovannia na rozvytok ditei (monitorynhovy zvit). Kyiv: Lohos [in Ukrainian].

Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii. (2007). Analiz sylnykh i slabkykh storin, spriyatlyvykh mozhlyvostei i nebezpek, yaki vynykaiut u protsesi reformuvannia systemy derzhavnoi opiky nad ditmy-syrotamy i ditmy, yaki zalyshylysia bez batkivskoho pikluvannia. Kyiv [in Ukrainian].

Laktionova, H.M. (Ed.) (2006). Pidhotovka kandydativ u pryiomni batky ta batky-vykhovately: Posibnyk trenera. Zahalnyi ohliad. Kyiv: Vydavnytstvo «Naukovyi svit» [in Ukrainian].

Malanina, Y.N. (2015). Sotsiokulturnyye osobennosti priyemnoy semi. *Crede Experto: transport, obshchestvo, obrazovaniye, yazyk*, 1(3), 166-172 [in Russian].

Markina, I.V. (2009). Praktika fosternogo vospitaniya detey, ostavshikhsya bez popecheniya roditeley, v sisteme profilaktiki sotsialnogo sirotstva. *Vestnik Povolzhskoy akademii gosudarstvennoy sluzhby*, 2(19), 131-136 [in Russian].

Markova, S.V., Podolskaya, O.A. (2016). Razvitiye tsennostnykh oriyentatsiy u roditeley kak usloviye adaptatsii detey-sirot k priyemnoy semye. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 12(177), 52-55 [in Russian].

Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukraini. (2019). Vidpovid na informatsiinyi zapyt. 06 travnia. № 42/0/143-19/371 [in Ukrainian].

Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukraini: ofitsiinyi veb-portal. (2018). Usynovlennia – tse liubov nazavzhdy: pravo na shchastia. 2018. 27 veresnia. Retrieved from: <http://www.msp.gov.ua/news/15970.html> [in Ukrainian].

Ministerstvo Ukrainy u spravakh simi, molodi ta sportu. (2009). Usynovlennia: realii ta tendentsii. Rezultaty sotsiologichnykh doslidzhen. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

Natsionalna stratehiia reformuvannia systemy instytutsiinoho dohliadu ta vykhovannia ditei na 2017-2026 roky. (2017). Retrieved from: <http://bit.ly/2qYbKkC> [in Ukrainian].

Pospelova, N.S., Dmitriyeva, O.A., Golovneva, O.S. (Eds.) (2010). Poryadok otbora kandidatov v priyemnyye roditeli, roditeli-vospitateli i soprovozhdeniya priyemnykh semey i detskikh domov semeynogo tipa. Minsk: Natsionalnyy tsentr usynovleniya MO RB [in Russian].

Pro zabezpechennia orhanizatsiino-pravovykh umov sotsialnoho zakhystu ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia: Zakon Ukrainy (2005). 13 sichnia. № 2342-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 6, 147 [in Ukrainian].

Shcherbina, S.M. (2016). Osobennosti otnosheniya priyemnoy materi k rebenku, opredelyayushchiye uspeshnost ego vospitaniya v zameshchayushchey semye. *Chelovek. Soobshchestvo. Upravleniye*, 17(2), 41-54 [in Russian].

Shvetsova, M.N. (2015). Psikhologicheskiye determinanty uspeshnogo priyemnogo roditelstva. *Uchenyye zapiski: elektronnyy nauchnyy zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3(35) [in Russian].

Shvetsova, M.N. (2013). Sotsialno-psikhologicheskoye soprovozhdeniye zameshchayushchey semi: monografiya. Moskva: MPGU [in Russian].

Shevchenko, T. (2018). Formuvannia hendernoi kompetentnosti batkiv-vykhovateliv dytiachykh budynkiv simeinoho typu yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 2 (22), 148-153 [in Ukrainian].

Simeinyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy (2002). 10 sichnia. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 21-22, 135 [in Ukrainian].

Vseukrainska merezha LZhV. (2011). Rezultaty drugoho pilotnogo doslidzhennia «Vyznachennia motyviv, yaki sponukaly usynovyteliv/priyomnykh batkiv/opikuniv vziaty na vykhovannia VIL-pozytyvnu dytnu-syrotu abo dytnu, pozbavleni batkivskoho pikluvannia». Kyiv [in Ukrainian].

Vseukrainska merezha LZhV. (2012). Rezultaty pilotnogo doslidzhennia «Vyznachennia motyviv, yaki sponukaly usynovyteliv/priyomnykh batkiv braty na vykhovannia VIL-pozytyvnu dytnu-syrotu». Kyiv [in Ukrainian].

Yaparova, O.G. (2009). Tsennostnyye oriyentatsii priyemnykh roditeley. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gertsena*, 98, 325-328 [in Russian].

Yaroshenko, A.A. (2018). Zhinky ta VIL: henderni linzy zdorovia. *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu*, 2, 39-54 [in Ukrainian].

Accepted: April 10, 2020

